

Ана М. МУМОВИЋ*

Институт за српску културу Приштина – Лепосавић

КЊИЖЕВНОСТ КАО КРИТИКА ИДЕОЛОГИЈЕ**

(Прилог тумачењу друштвеног и критичког мишљења
Предрага Палавестре)

Апстракт: Проблем књижевности као критике идеологије, суштински, питање је односа стваралаштва и уметничких слобода, с једне стране, и друштвеног уређења, с друге стране. Код Предрага Палавестре оно представља наставак расправе о критичкој књижевности као алтернативи постмодернизма и њеним развојним токовима. Књига огледа *Књижевности – критика идеологије* (1991) доноси 17 радова и сви проистичу из књиге *Критичка књижевности* (1983) у којој је штампан 31 рад.

Централно место у расправи о књижевности као критици идеологије припада проблему српске књижевности у југословенској или јужнословенској цивилизацији у тренутку када је јасно да се југословенска држава распада.

Задатак прилога тумачењу друштвене и критичке мисли Предрага Палавестре јесте да покаже како је она, саопштавана широм света, имала за циљ да се разумеју вредности српске књижевности и културе (а) и да се предупредe драма и крвав распад југословенске државе и грађански рат њених народа (б). На свим странама света и у многим институцијама, новинама и часописима он се залагао за дијалог као излаз.

Кључне речи: Предраг Палавестра, књижевност, књижевна критика, идеологија, друштво, критичко мишљење, дијалог, култура.

На неколико примера из јавне речи Предрага Палавестре (1930 – 2014) као критике идеологије елаборирамо неке од најзначајнијих судова које је изложио у петнаест томова под насловом *Аналитичке теме*. Ти томови чине „исходишно језгро његове критике и критичке мисли и основу *велике синџере*“ (Мумовић 2017: 1001) остварене у *Историји српске књижевне критике 1768 – 2007* (2008) као круни научног рада најзнаменитијег српског историчара књижевности.

Проблем књижевности као критике идеологије, суштински, јесте питање односа стваралаштва и уметничких слобода, с једне стране, и друштвеног уређења, с друге стране. Повезаност између моралних и политичких идеологија је „питање у коме се одређује, на нивоу поетског текста, проблем многоструких теоријских и практично-институционалних односа између књижевности и друштва, између

* Виши научни сарадник, djordj_ana@yahoo.com

** Рад је настао у оквиру научноистраживачког рада НИО по Уговору склопљеним са Министарством науке, технолошког развоја и иновација РС број: 451-03-47/2023-01/200020 од 3. 2. 2023. године.

поезије и историје, и, уопште, између културне надградње и друштвено-економске базе“ (Ambrodo 1979: 7). Код Палавестре оно је само наставак расправе о *кријичкој књижевности* као алтернативи постмодернизма и њеним развојним токовима. Књига огледа *Књижевност – кријичка идеологије* (1991) доноси 17 радова и сви проистичу из књиге *Кријичка књижевност* (1983) у којој је штампан 31 рад. Иако има понављања и истих радова, она обнавља кључне Палавестрине идеје и наду да могу наћи упориште у борби за спас и одбрану југословенске државе и идеје. „Писани су“, објашњава аутор у *Најомени*, „у време брзих и често неочекиваних друштвених и политичких промена“. У доба када је завладала идеја идеја о ослобођеној култури и када се на све стране осећала велика и кључала духовна енергија незадовољства и промена. Радови су настали од 1985. до 1990. године, када су „у српској књижевности, као уметничкој форми савремене српске културе, дозреле многе тежње и критичка опредељења, о којима је раније било речи у књизи *Кријичка књижевност*. У том смислу ова књига се надовезује на књижевна начела, метод и мерила, који су били назначени, као што се и та књига наслонила на поставке изнете у прегледу *Послератна српска књижевност* (1972)“ (Палавестра 1991: 351).

За наша разматрање у теоријској равни битни су огледи: „Српска књижевност у југословенској цивилизацији“, који је казан као приступна беседа у Српској академији наука и уметности 1989. године, „Модерна српска култура и српско питање“, „Балканске теме“, „Новија српска књижевност и критика идеологије“ и „Критичке идеје за српску историју“ саопштене на међународним скуповима.¹

Уводно место у расправи о књижевности као критици идеологије зато и припада проблему *српске књижевности у југословенској или јужнословенској цивилизацији* у тренутку када је било јасно да се југословенска држава распада. Он је зато пошао од идеје, иако је још од времена дефинисања њеног појма (као идеолошког и државног циља) југословенска цивилизација остала имагинарни појам, да је први задатак српских интелектуалаца да у том часу „донесу и поставе нов, модеран, критички и демократски српски национални програм“, ослободен на искуству у прошлости и садашњости, па ће југословенска цивилизација, уколико се за њу „демократски и са стваралачким енергијама, истински и делатно, определе и друге интелектуалне снаге југословенских народа“ (Палавестра 1991: 18) – опстати.²

За критичку свест Палавестрину и за историјску критичку националну свест српског народа индикативна је ауторитативна мисао Јована Цвијића, оснивача модерне европске антропологије и балканоолошких студије, од које полази и на коју се у закључку ослања: „Она интелигенција која хоће да представља најзрелији плод цивилизације свога народа, мора утицати на његово политичко и социјално развијање, без икаквих обзира какав ће то утисак направити на професионалне политичаре“ (Свијић 1987: 63).

1 Остали огледи и студије тичу се примењене равни, дакле, критике као анализе дела и писца: М. Селимовића, Д. Киша, М. Павића, М. Ђиласа, писаца новије српске књижевности и писаца који делују у дијаспори.

2 У овој књизи Палавестра ближе дефинише појам југословенства: „Југословенство се схватало као виши облик културне зрелости и ујединитељски пример другим културама да се из немоћи, клонулости и отуђења врате свом националном бићу и прикључе братској југословенској цивилизацији Балкана“ (1991: 32).

Иако је било јасно да је југословенска цивилизација као историјски појам и пројекат за многе била „неодређена апстракција, напрсли идеал из којег је исцурела сва садржина“ (Палавестра 1991: 6), он мисли да у покретању и обликовању тог идеала после српског препорода „знатнијим својим делом учествовала је и српска књижевност“ (1991: 7). То су биле идеје модерног доба и оно што је српски народ баштинио као своју традицију и вредности културни образац.³ Полазећи од трагизма српске књижевности која је за југословенску цивилизацију сачувала „изворну чистоту моралне оданости народа према наслеђу предака“ (1991:15), из чињенице и категоријалног филозофског суда да је „обједињујућа мисао већине српских писаца била (...) мисао о слободи“ (1991: 11) – Палавестра изводи закључак који се тиче културе, психологије, религије, људских права, дакле, суштине и бића књижевне критике и њеног језика и метода, односно његовог књижевноисторијског и културолошког становишта:

„Из српске књижевности може се научити шта у српском народу вреди слобода – слобода младог човека пред моћником и големашем, слобода исконског људског нагона за срећом, слобода жудње за идеалним и божанским, за правдом, љубављу, смирењем и изворним правом човека на мало слободног даха“ (1991: 11).

У уметничкој причи Андрић је ту жртву за слободу именовао аксиомом: „Јунаштво без славе и мучеништво без награде“ (Andrić 2005: 268), што је поетички значило болну утопијску чежњу за срећом. Мудрац српскога језика и писма је тако и приповедачким језиком показао како је у српској књижевности стољено етичко са естетичким, односно како се критички отпор преображавао у критички став. У пределу мита српска књижевност сведочи, а то је и у бићу српског народа, синтетички је суд критичара, „да је излаз из безизлаза могућ само са губитком“ (1991: 16).

Као и претходно питање, и проблем *везе и односа* модерне српске културе и српског националног питања на крају прошлог века опредељује Палавестрину критику и аналитичке теме од историје и књижевности ка друштву и култури. Његова иницијална теза је: „Садашњи положај Срба у југословенској држави на Балкану намеће потребу да се поново узму у разматрање сви они историјски, геополитички, социјални и културни чиниоци који утичу на тежину српског питања“ (1991: 20). Колико је широк и на чињеницама разноврсног значаја утемељен методолошки приступ, илуструјемо дужим наводом, јер је то претпоставка разумевања и тумачења Палавестрине критике у *Историји* и њеног односа према осталим историјама српске књижевности и култури у целини. Он сматра да је српско питање неодвојиво од питања српске културе и зато га посматра у историјском контексту.

3 „Модернистичко разлагање стварности српска књижевност је остварила“, културолошки проширује скалу вредности и чинаца историчар књижевности, „као спајање фолклорног, критичког и психолошког реализма, као врсту ослобађања човекове личне сфере и тежње за бекством од судбине. (...) У свим трагичним тренуцима великих искушења, српски писци и критичари били су по правилу велики духовни предводници нације. Многи су предбачили у политичким, друштвеним и националним подухватима и били стварни идеолози готово свих великих покрета на словенском југу“ (1991: 13).

Исту суму аргумената, у историјском и културолошком контексту, употреба и када илуструје идеју да су Андрић и Црњански туђинци пред вратима Европе:

„Од почетка 19. века, положај Србије је везан за општу политику великих европских сила према тзв. источном питању. После Берлинског конгреса (1878) и Версајског мира (1919), па до споразума на Јалти (1945) и расула комунистичке власти, српски народ и српска држава увек су били у средишту свих политичких и историјских збивања на југоистоку Европе. У време Првог светског рата, о Србији се говорило у вези са ратном одговорношћу. Српска политика у Краљевини Југославији (1918–1941) сматрала се једним од узрока грађанског рата и револуције, који су донели и учврстили комунистичку власт. Садашња политичка криза у југословенској федерацији, која, по неким тврђењима на Западу, поново представља опасност за мир у Европи, везује се претежно за неравноправни положај Србије у југословенској заједници, а за српску политику која не пристаје на то да се, на тлу Србије и на рачун српског народа, оснује друга албанска држава на Балкану. Српско питање, међутим, не задире само у политичку историју Балкана. По многим својим садржинama, то је пре свега цивилизацијско питање припадања Срба источној култури европског Медитерана, питање њиховог духовног опредељења за хришћански морал породице и демократску традицију у друштву, за модерну културу где су право и слобода појединца основа поретка и сваког закона, а снага речи и доказа јача од насиља и самовоље“ (1991: 20).

Истина, нека питања, које је посматрао и узимао хипотетички отвореним, сада су већ историјски дефинисана. Али језгро које се тиче културе, а оно је у тежишном смислу независно од пролазних идеологија, остало исто. Језгро српске културе, унутар којег Палавистра разматра и књижевност, осим култа Светог Саве и мита Косовског завета, чине: „Хришћанска вера и морал трпљења; природно осећање за достојанство слободе; бунтовна критичка идеја отпора свакој неправди; оданост наслеђу предака; лако прихватање и брза асимилација нових схватања“ (1991: 22).

Паралелно са идејама да су своје културно наслеђе Срби остваривали у додиру са другим суседним народима, посебно Хрватима, јер су сви једни другима давали онолико колико су једни од других узимали, да је српска култура традицијски култура прожимања, сусретања и зближавања и да се због тога код Срба развио културни плурализам, Палавистра својим критичким и аналитичким темама показује и крајности и поларитете у култури и српском националном бићу. Када истражује питање критичког плурализма, „који има потребу да у модерној култури прошири просторе ума и слободе; и кад разматра позицију цензуре и самоцензуре у друштвеном систему насиља, при чему цензуру разуме као поступак који онемогућује књижевност а самоцензуру као психолошки чин који је трује и убија и зато је опаснија; и кад пише о књижевности као утопијској свести, која се налази између света који нестаје и света који се уметношћу ствара или се пита: коме песници говоре? – Палавистра има на уму критичку књижевност као алтернативу постмодернизма и нови вид комуникације и нови израз катарзе кроз који пролазе српско и југословенско друштво“ (Мумовић 2014: 22). Индикативна су три примера која сведоче о снази критичког метода и књижевне критике у друштвеној функцији, управо онако како сликовито и пластично, на подлози знања и објективности, зрачи његов стил:

„Док су његови лички рођаци још прорицали будућност гледајући у јагњећу плећку, српски проналазач Никола Тесла је у Колораду стварао вештачке електричне и магнетне олује и друге проналаске који су изменили свет. На једном крају српског културног простора још се орало дрвеном ралицом, а на другом се спорило о футуризму и авангарди, или заверенички заносило анархизмом и социјалистичким утопијама“ (1991: 29–30).⁴

Или:

„Срби никада нису маштали о Европи као свом једином спасењу, јер су се у Европи увек осећали лако и природно, као у цивилизацији из које су турском наредом били избрисани. Српско питање на крају XX века зато и јесте европско питање, без обзира на то колико ће се западне демократије, према својим оскудним сазнањима или уским интересима, и даље опредељивати против српских ставова и стајати на страни осведочених противника модерног начина мишљења, либералне свести и грађанске демократије“ (1991: 33–34).

Или још:

„Оно што је Првом српском устанку било јасно једном слепом народном гуслару, уочи Другог светског рата није било јасно просечном српском грађанину: да се у том часу прелама читава једна епоха модерне историје и да се цео духовни опстанак заједнице налази пред расколом“ (1991: 39).

Западне демократије су се у међувремену око неких питања већ определиле. Али остаје уверење да су српска (научна и књижевна) критика и спремност на сарадњу код ње остали без одјека, па се Срби још једном срећу са неправдом. Такође, јасно је да оно што је у Првом српском устанку урадила патријархална култура за спас народа, није урадила грађанска култура пред Други светски рат. Она народ није научила да се прилагоди потребама новог времена. Иста судбина задесила је српски народ и на крају прошлог века. Ни комунистичка елита, под фирмом демократије и плурализма, није поступила по налозима новог времена. Срби су доживели нови историјски и национални пораз и изгубили огроман национални и културни простор, па се о њему више и не говори. У држави коју су створили, уневши у њу све, нико није желео остати са њима!?

Где је излаз? То је питање не само за књижевну критику и културу. „Поразу у духу могу се једино у духу надокнадити“ – одговара највећи историчар српске

4 Истовремено књижевној критици колико и култури припада и критичарев аргумент у којем се огледају све супротности и комплексности српског питања: „Док је српски симболизам за француским каснио можда десетак година, српски експресионисти, футуристи и надреалисти ишли су упоредо са Европом и непосредно учествовали у европској авангарди. Полетну и крешку српску интелигенцију посекали су велики ратови“. Он то илуструје трећином страдалог мушког становништва у Првом светском рату, међу којима је било и 1 300 каплара, ђака и студената, непотребним жртвама српске младежи на Сремском фронту у Другом светском рату, и закључује: „Тиме је за дуже време био отворен простор за продор ниже популистичке културе и егалитичке културне идеологије, која је спустила духовне потребе и уназдила естетска и морална схватања непросвећених маса“ (1991: 36).

књижевности – и зато је потребан „културни програм моралне и духовне обнове, па тек потом политички програм државне и друштвене организације“. Сваки на-
раштај не сме де живи по начелу: *од данас до суиџа, и никада више*. Српски народ,
упозоравао је Палавестра, треба да одговори на изазове питања шта му је најпо-
требније: „миран културни препород, већа просвећеност и истрајност у ситним
пословима; или глобално решење, политичка права, општа слобода и праведнији
друштвени поредак?“ (1991: 46). Јер, у будућем свету, а он је већ превазишао нека
од ових питања, српско питање неће решавати српски топови, већ српска свест.
Они морају имати здраву политику, а немају је ни тридесет година после ових
умних програмских начела књижевног критичара и историчара културе, којој је
„даљи циљ важнији од ближег, а културна задаћа у народу важнија од политичке
победе“ (1991: 47).

Анализирајући Палавестрину књижевну критику у теоријској и културоло-
шкој равни, под лупу постављамо и оглед „Новија српска књижевност и критика
идеологије“, чиме се исцрпљује разматрање критике књижевности као критике
идеологије. Израстајући из огледа претходне књиге, новију српску књижевност
као критичку књижевност он посматра у светлу промена које су се догодиле у др-
жавама источне Европе и дефинише је као „књижевност критичког незадовољства
и отпора (...), књижевност пркоса и критичког неприхватања званичне идеологи-
је и партијске културе“ (1991: 337). Налаз његове критичке анализе јесте да се у
државама социјалистичког лагера, као и код Срба, потврдила се законитост да се
„дух отпора и алтернативе може сабити и ућуткати, али се никада не може сасвим
затомити“ (1991: 338). Тако су се и српска књижевност и наука подигле до висина
западне цивилизације, а јачање критичке свести одразило се на квалитет критич-
ке књижевности. У њеном средишту нашле су се идеје везане за критичку поетику
и демистификација идеолошких и историјских илузија и заблуда. Тако је постала
„књижевност која поседује независну форму и пуну естетску аутономију, али се
критички односи према стварности“. Српска књижевност зато пружа отпор влада-
јућој идеологији којим брани своје постање и постаје „носилац критичке и алтерна-
тивне свести, док се идеологија затворила у догму“ (1991: 341–342).

У овом огледу, иако је поднаслов књиге *Књижевне теме IX*, проширује се хо-
ризонт очекивања од критике, јер Палавестра аналитички говори и о друштвеној
функцији критике у ликовној и филмској уметности, поп и рок музици и другим
областима културе. Ове уметности је такође захватила енергија демистификације.
Суд поткрепљује делима и филмовима Миће Поповића, Душана Маквејева, Емира
Кустурице и Боре Ђорђевића у којима је „јасно назначен духовни и стваралачки
излаз из круга идеолошких обмана“ (1991: 347). Као и књижевност, и те области
духовног стваралаштва и сазнања у себи афирмишу „нову естетику, поетику отпо-
ра, критичку скепсу и радикалну свест савремене епохе“ (1991: 349), што значи да
је критички дух постао слободан и основна црта српске уметности.⁵

5 Актуелност и трајност идеје сведочи редитељ Мирослав Момчиловић, аутор више пута награђе-
ног филма *Смрти човека на Балкану*, који је настао из сазнања да у стан умрлог пре дође погребник
него хитна помоћ и полиција. Ако је то тако, „онда са тим друштвом нешто озбиљно није у реду.
Та морална ерозија, која већ две деценије траје у нашем друштву, довела нас је до ивице колапса.

Палавестрина критика има још једно својство: саопштавана је широм света као хуманистички ангажман интелектуалца да се разумеју вредности не само српске књижевности и културе, већ и да се предупредe драма и крвав распад југословенске државе и грађански рат њених народа. На свим странама света, у многим институцијама, новинама и часописима, он се залагао за дијалог као излаз из безизлаза. Карактеристична је аналогија поднаслови књиге *Књижевности – критика идеологије*, *Књижевне теме* и наслова три разговора *Балканске теме* саопштених у Варни, Светозареву и Копенхагену. Они јасно говоре да књижевне теме нису биле само књижевне, да књижевна критика није била само књижевна критика и да се интелектуална мисао не исцрпљује само у свом језику и култури. Готово усклично, исповедно и на нивоу програмског манифеста историчар књижевности као историчар идеја каже:

„Отворено друштво будућности, какво на уласку у XXI век Европа очекује у свим деловима своје цивилизације, може ојститојати само на заједничкој свесити и на моралу јединства у разликама. Душа свешта је једна, иако су лица различити. Духовна култура је средишњи ослонац тој диференцијалној јединству, чак многи више него савремене технологије, које свешта уједињују иако ишито ја ушатају у језик комјунитера и безличну идеологију робота“ (курзив А. М.) (1991: 71).

Осим што указује на проблемски карактер књижевне критике, оглед „Туђинци пред вратима Европе (Андрић и Црњански у европској књижевности)“, саопштен у Стокхолму, апострофира и заблуде европске културе које условљавају неразумеваше српских, југословенских и балканских тема, култура и питања.

На крају, као логично отвара се питање: како је и зашто критички метод и дух у тумачењу књижевности, њене везе и односа са јавном речи, идеологијом и историјом културе Палавестра подигао до *јорње јранице* и до тумачења у контексту историје и антропологије? Одговор на то питање даје оглед „Критичке идеје за српску историју“ у којем разматра критички метод, дух и стил историчара Радована Самарџића у књизи *Идеје за српску историју*. Пошто је већ указао на белетристичку основу и својства Самарџићевог стила,⁶ критичар се, обнављајући неке идеје, посебно критичко преиспитивање идеја српске историје, враћа на научни стил и метод историчара. Самарџић је, по Палавестрином тумачењу, један од оних историчара који су „најбоље схватили потребу за синтезом и целовитим сагледавањем кључних идеја, преломних збивања и главних токова српске историје на Балкану, од успона српске државе под династијом Немањића и живота под Турцима, до обнове државности у првом устанку и повратка Срба на историјску сцену“ (1991: 108).

То што треба да даш мито да би ти неко породило жену, да даш мито да би ти неко сахранио бабу. То је заиста нешто неподношљиво“ (Момчиловић 2012: 3). То је суштина уметничке и хуманистичке реакција на стање у друштву и растуће критике у новом српском филму. Нажалост, те погледе није усвајала идеологија.

6 Студије Р. Самарџића: *Писци српске историје* I – II (1976. и 1981.), *Велики век Дубровника*, *Мехмед Соколовић* (1971) и *Сулејман и Рокселана* (1976) Палавестра посматра у контексту књижевности као презентацију следећих вредности: „Однос писца према традицији српске историографије и методу савремене историјске науке, захват у тематске области чији су примарни историјски извори махом били неприступачни и, нарочито, изванредне личне врлине аутора“ (Палавестра 1983: 235 – 248).

Акцентујемо још неке идеје о Самарџићевом историјском методу којим је историчар књижевности хтео да пронађе духовну вертикалу српске историјске свести, јер оне илуструју распон и аргументацију Палавестриног метода у књижевној критици и уводе у сферу критике научнике из других области сазнавања света и мислиоце:

– „Из грађе коју излаже, и приче коју приповеда, писац извучи више од голих чињеница. У промишљању о идејама и смислу историјског искуства српског народа, Самарџић даје одлучујући допринос филозофији српске историје“ (1991: 110);

– „Стечена и прикупљена сума знања згуснута је тако у филозофско промишљање о сврси стечене историјске свести – не толико о сврси и циљу саме српске историје, колико о поуци коју сва прошлост носи у себи за садашњост и будућност. (...) То је прави повратак жељи Леополда Ранкеа да открије причу историје и да сагледа ‘онај ток делатности и развитка нашег рода, који се може сматрати њећовим исјинским садржајем, њећовим обичајем и њећовом суштинском’“ (курзив А. М.);

– Научни приступ историјској грађи, о којој Самарџић приповеда, заснован је на класичном начелу критичке историографије: „да права историја мора рећи шта се догодило, тачно онако како се догодило“ (1991: 111);

– „Исто колико и обичан податак, Самарџићу је као историчару потребно да разуме, објасни и осмисли след историјских догађаја, како би причу о прошлости могао претворити у енергију за будућност“ (1991: 112);

– „Његове синтезе, изложене у *Идејама за српску историју*, укључују муко-трипан, закучаст и замршен процес ‘учења од историје’, из којег се гранају два значајна процеса сазнања: обликовање погледа на свет и припрема за акцију. Први процес је практичне природе и води у сазнање, које је корисно и неограничено; други је прагматичне природе и води у службу нужности и националним потребама“ (1991: 115);

– „Њему није страна мисао да је српска историја одређена тежином греха и сумом безакоња. Сличну идеју, која нагиње некој врсти епископског фатализма, Његош је изразио речима моралног прекора: ‘Бог се драги на Србе разљути, за њихова смртна сагрешења’“ (1991: 117);

– „Србија је тешко спутана не само својом заосталошћу, него и недостатком истинског родољубља код свог народа“ (1991: 120);

– „Јавно се, и готово утврдио, необичан феномен да су Срби постали народ који се нерадо подноси и против кога је, најзад, оглашен геноцид; Срби су и сами себи велика и немила непознаница. (...) У заједничком менталитету српског народа (...) остале су испретуране различите особине – од склоности ка самохвалисању (које изазива општу одбојност) до тешке резигнираности и препуштању случају (који се неоправдано узимају за колективну мимикрију и лукавство“ (1991:124);

– „Сви српски поразии у историји зачети су поразима у духу и зато се једино у духу могу исправити“ (1991: 124).

Из изведених доказа о суштини Палавестрине књижевне критике јасно је да се она заснива на истим историјским идејама, с тим што су оне паралелно посматране у историјском и националном контексту и примењене на књижевност као једном,

због природе језика као средства изражавања, од најважнијем пољу духовног сазнања. Таква је више пута акцентована идеја да су „сви српски поразии у историји зачети поразима у духу и зато се једино у духу могу исправити“. Његош, који је језгро српске судбине видео у судару идеологије *ислама и хришћанства*, Андрић, који је развио и осветлио идеју трагизма *неверништва*, Црњански, који је указао на *дух српских сеоба* – само су неки од највећих писаца чије дело проблемски, културолошки и историјски анализира и показује да упућују на тај аксиом.

У критичаревој анализи Самарџићевог историјског метода, он је „најизразитији моралист међу новијим српским историчарима, који у потрази за коренима историјских недаћа, пораза и промашаја (...) разлоге за невољу и прогоне виде првенствено у самом српском народу“ (1991: 124).⁷ Разматрајући вековни развојни лук српске књижевности и склапајући најудаљеније тачке распона, Палавистра указује на трагичне историјске и националне *услове и узроке* који потврђују исто. Узорна је идеја Десанке Максимовић о Србији као великој тајни у којој *не зна дан штиа носи ноћ*. Илуструјући тај феномен изражен песничким језиком Самарџићевом историјском идејом и историјским чињеницама, он их узима као своје: „За своје напоре Срби су добили то да, великим делом остану без своје земље и без свога имена. Они су се све озбиљније делили на Србе у старој постојбини и на Србе у дијаспори (...). Мада не крије љубав и бригу за свој род, он у историјском процесу, у коме су Срби учествовали некад без потребе, а најчешће без реда и правог интереса – не испитује грешке у корацима него проучава грешке у мишљењу“ (1991: 126). За историчарев напор да пронађе српску духовну вертикалу историјске свести каже да то није само историја, већ и покушај да се народ подстакне „да преживи и да се, више од тога, стално управља ка слободној будућности“.

Сви аргументи и закључци Палавистрине анализе књижевности, која, осим описа догађаја, увек, презентује могуће облике мишљења, потврђују исту тезу. Ако „прави задатак историчара није сазнање оног што су људи учинили, него разумевање онога што су *мислили*“ (Робин Колингвуд), онда је у његовој књижевној критици то начело примењено и испуњено као предуслов њене друштвене функције. Самарџићеве негативне идеје што делују у српској историји: *неслоја, йодела, раздор, себичности, зајворености у своје ашаре, самовоља локалних љавара и ујрављача, несреће, какве су несигурности, нейросвећености и немашћина, неспособности да се чује и саслуша најумнији* – све је то из историје: од епике до критичке књижевности и дела која се сада укуцавају у компјутер, пројектовано на хиљаду начина. Али, изгледа, делује по начелу Јована Јовановића Змаја: *Нема им огјека*. Једном речи, Палавистра учи из историје и није случајно што оглед „Српска књижевност у југословенској цивилизацији“ (који има програмски и методолошки карактер) кореспондира са огледом „Критичке идеје за српску историју“, у којем

7 У сличном тону и духу Самарџићеву научну критичку мисију види и Чедомир Попов који поводом пројекта стварања *Историје српског народа* у десет томова, у издању Српске књижевне задруге, каже да њему припада место „некрунисаног владара“ (Попов 2006: 442).

О критичком духу и аналитичком чину историчара, слично Палавистри Попов исцрпно пише у књизи *О историји и историчарима*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци, Нови Сад, 1999.

је исти аналитички метод примењен на историју као науку, а често, како смо показали, илустрован примерима из књижевности.

Критичко преиспитивање историје за њега је исто што и критичко преиспитивање књижевности, чак и онда када саму књижевност сматра критичком. Магистралне идеје и апорије српске историје и историјске свести, какве су: неостварена идеја о националном програму, идеја о односу према сопственој традицији, идеја о способности српског народа да брзо прихвати и асимилије нове идеје, идеја о статусу патријархалне свести и патријархалног морала у култури, идеја о побожности народа и односу према вери и цркви, идеја о припадности народу граничне културе итд. – идеје су, које Палавистра програмски заступа у свим слојевима своје критике: дневне, новинске или научне, и у свим појединим проблемским тачкама своја промишљања историје, књижевности и критике. Све те идеје он систематизује у *Историји српске књижевне критике*. У основи свих напора и као суштинска функција критике јесте његово критичко становиште као водећег историчара идеја у српској науци о књижевности:

„Ниједан српски национални програм не може се ни замислити ни изградити без критичке провере главних идеја за српску историју. Непостојање јасне свести о будућности, за коју се пажљиво припремају и много већи и много мањи народи Европе и Балкана, код Срба долази највише од погрешних идеологија и од недовољно промишљене спознаје о себи самима; од не сагледавања себе, па, отуд, често и несналажења у времену и простору; од погрешног држања у заједници, где се живи са другим сродним и суседним народима; од неспособности да се учи од предака и на сопственим грешкама – укратко од непознавања свога места, својих потреба и својих могућности, због дубоког несхватања искуства и идеја сопствене историје“ (1991: 114).⁸

Када у *Књижевности – критика идеологије* пише о: Андрићу и Црњанском као „Туђинцима пред вратима Европе“, „Андрићевој историјској свести“, „Исламским темама Меше Селимовића“, „Српској саги и бољшевичком миту“ у романима Добрице Ћосића, „Поетици грађанског пораза“ у делу Слободана Селенића, о „Годинама црног лагума“ или роману Светлане Велмар Јанковић, „Породичном роману као историјској фантазмагорији у ‘Златном руну’“ Борислава Пекића, „Књижевном наслеђу Данила Киша“ или „О Ђиласу као писцу“ и „Књижевницима на црној листи“, Палавистра заправо преко књижевности тумачи увек поједине историјске појаве, процесе и догађаје, односно историју у свом тоталитету и онако како ју је тумачио кроз историјско дело Радована Самарџића, антрополошке студије Јована Цвијића, политичке и историјске списе Стојана Новаковића и других знаменитих људи српске науке и културе. Терминолошке и проблемске одреднице у насловима: *историјска, наслеђе, исламске теме* и друге и ширем значењу на то указују.

8 Осим на Самарџића који каже: „Да не би одвели у неизвесност, национални планови не смеју бити плод заноса и фантазија него јасно сагледавања шта једном народу треба за његов бољи развитак и поуздан живот“, Палавистра се позива и на умног Стојана Новаковића, који је уочи Првог светског рата уместо голог сечива „свом народу препоручио стрпљење и тиху културну радњу која једино значи улагање у будућност“ (1991: 120).

У том контексту тумачења и разумевања Палавестрине књижевне критике њена друштвена функција се подразумева и вишеструко је реализована. Зато, поводом ове Палавестрине књиге Михајло Пантић с правом закључује да „критички говор Предрага Палавестре крије у својим слојевима, трагове еволуције језика и методолошких етапа послератне српске критике: од импресионизма, преко критике импресионизма, прихватања нових школа формалистичког и структуралистичког порекла, до постмодернистички 'освешћеног електицизма', који тежи синтетизму метода“ (Pantić 1991: 15).

Иако постоје они који сумњају у чин вредновања и тврде да је споран и чин вредновања и заснивање аксиологије као науке, а да „из перспективе модерног човека књижевно вредновање било какве врсте је готово комично прелевантно“, ми смо на становништу Хермана Броха (1886–1951), представника немачке класичне књижевности, по којем „апсолутност која се захтева од сваке вредности и од сваког вредносног система пројекција је аутономног Ја. У сваку вредност и сваки вредносни систем пројектује се један вредносни субјект, пројектује се прикривено или отворено један бог и то је управо због важења које ствара вредност“ (Игњатовић 2004: 7). Ван спора је, дакле, показали смо анализом и сумом аргумената, да је Палавестра *израдио систем, да њоседује аутономно Ја* и да је са свешћу о том систему вредности кренуо у реализацију и засновао и реализовао национални и културолошки критички пројекат *Историју српске књижевне критике* у којем је саопштена историјска функција књижевне критике и њен нацрт за будућност.

У науци је познато да великих дела и великих резултата нема без великих припрема и других и упорних тренинга. Све наведене Палавестрине књиге, у којима су презентирани парцијалне идеје, биле су основа будућих синтеза о писцима и историчарима и њиховим делима и идејама. Али истовремено оне су биле и основа дефинисања културних, друштвених, политичких и историјских појава и као такве биле су довољне за велику синтезу остварену у *Историји српске књижевне критике*. Њене „заметке“, да употребимо термин Драгише Живковића у огледу о књижевној критици пре Вука Караџића, налазимо у зборнику огледа и чланака *Књижевна критика*, који је Палавестра приредио пола века раније. Зборник је настао „од оног што постоји“ по три критерија:

- савремености критичког суда (1),
- обухватности критичког мишљења које нас и „данас може занимати и који и данас може имати своју вредност“ (2) и
- избором критичких текстова који „постављају проблеме наше књижевности (...) и проблеме које једно књижевно дело собом носи“ (Христић 1966: 425–429).

У кратком *Предговору* означени су: смисао и сврха избора (а) и потреба за историјом српске књижевне критике (б). Зборник, истиче још Палавестра, приказује „историјски развој наше критичке мисли“, нуди „најзначајнији материјал у несређеној и необрађеној грађи“, али тешко „може да замени још увек нажалост ненаписану историју српске књижевне критике“ (Палавестра 1966: 7). Такође, „фиксира главне тачке историјског развоја српске критике“, преко најзначајнијих представника у петнаест огледа и чланака ствара представу о „разграњавању и јачању књижевне

критике код Срба“ и обележава „главне етапе у развоју“ (Палавестра 1966: 9). Потреба да се осветли „јадно стање (...) несређене и некомплетирани књижевно-историјске грађе“, означи критичари који су „одржали континуитет у развоју српске критичке мисли“ и валоризује критика у настајању, а навео је још тридесет имена критичара, Палавестру је већ тада практично упутила ка историји књижевне критике и усмерила га ка томе да непрестано мисли о проблему.⁹ Без тога се „неће моћи ни замислити сређивање грађе за историју српске критике“ (Палавестра 1966: 10).

Послератно раздобље је, закључује утемељивач великог пројекта синтезе историје српске књижевне критике, афирмисало критику као аутономан и равноправан литерарни жанр и донело плејаду „критичара и писаца с развијеним критичарским рефлексом и даром“. Тиме су у једну жижу сведени сви услови и узроци за настајање најзначајније историје критике код Срба. У зборнику су означене и прве контуре не само заметака, већ и будуће периодизације историје српске књижевне критике и главни носиоци у послератној критици. О томе сведоче наслови његових делова: „Књижевна критика пре Вука Караџића“, „Критика у доба *Новина сербских*“, „Од Вука до Светозара“, „Личности и кретања у послератној српској критици“.

9 О настанку и замесима књижевне критике и свест о стварању историје српске критике уводном реченицом упућује Драгиша Живковић у огледу *Књижевна кришица пре Вука Караџића*: „Књижевна критика се код нас у XVIII веку није могла развити како због оскудне оригиналне књижевне продукције тако и због недовољне теоријске припремљености наших писаца за тај синтетички посао оцењивања књижевних дела“ (Живковић 1966: 15).

За будућег историчара књижевности инспиративне су и његове идеје да је српска „књижевност тога доба (XVIII век) једним претежним делом и била само то: популарисање рационалистичких идеја у дидактичком књижевном облику“; да биографски и биобиблиографски радови Трајајића, Соларића, Лазара Бојића и других представљају „први корак ка стварању историје српске књижевности“; да су текстови или „известија“ из Орфелиновог *Мајазина*, како је означио Ј. Скерлић, „прва појава српске књижевне критике“.

И најзад, за објективност критике, смер којим треба да иде и функције које ваља да остварује од значаја су два критичка суда. Први припада Лазару Бојићу: „Кад помислимо да је деветнаести век, онда је оно (наше књижество) у одношенију спрема књижества просвештени прочи нација веома мало“ (према Живковић 1966: 25) и он носи свест о мерилима и компаратистици.

Други припада Вуку Караџићу у тумачењу развитака и статуса „Критике у доба *Новина сербских*“ из пера Миодрага Поповића: „...Треба писати за потомство, које ће бити чисто од свију данашњије будалаштина нашијех, и које неће толико питати ко је шта написао и шта вели о њему овај или онај, него ће гледати оно што је написано и по ономе ће судити о уму и о срцу списатељеву“ (према Поповић 1966: 52). Караџићев суд је комплекснији и, базирајући се на европске вредности, поставља оквир будуће књижевне критике и њене функције.

Готово идентичне захтеве пред критиком у послератном периоду, казане новим духом, језиком и појмовном апаратуром, век и по касније, поставља и Петар Цацић: „Критика која није била спутана једностраностима критичарског апсолутизма налазила је праву реч усвајања и разумевања. Она је имала пред очима естетску реалност дела а не идеал, естетски или етички, у име кога би се судио или пресуђивао. Таква критика која говори о ономе што дело јесте, а не у име нечега што оно није, или што би могло да буде, или што би критичар хтео да оно буде, која не иде за тим да објасни дело 'свим оним што у њему не постоји', оправдава сврху критике, даје стваралачки смисао њеном напору“ (према Зорић 1966: 411).

Све те идеје, као и критика никада из *Новина сербских* (1813), коју заснивају Кошитар, Грим, Вук, српски идеолог критике (који је у њу унео појмове идејности и народности) постаће исходшта или сабирна места Палавестрине *Историје* и показују да је она настала на темељу већ означених идеја и критерија.

И начин на који је конципиран и реализован зборник *Књижевна кришика* као део Пројекта *Српска књижевности у књижевној кришици*, посебно чињеница да је од петнаест огледа и чланака четири написано по Палавестрином захтеву¹⁰, затим његов лични ангажман у уређивању зборника *Теорија историје књижевности* и рад на читавом Пројекту *Српска књижевности у књижевној кришици*, чији је носилац био у Институту за књижевност и уметност – све су то пресудне припремне радње које су условиле реализацију *Историје српске књижевне кришике 1768 – 2007*. Елаборација многих судова о значењу и функцији српске књижевности и критике као културе извршена је управо у тим пројектима и предговорима.

На темељу америчке „нове критике“ и бавећи се „питањима структуралне аналитичке критике“, Палавестра већ тада у књижевности види „израз одређеног моралног става који се заснива на одбрани хуманистичких вредности и идеала“, онако како је изложио у анализираним књигама као уводу у *Историју* критике. У наведеном ставу налазимо суштински критички ангажман којим се прати историјски развој и одређује друштвена функција критике и утиче на формирање климе духа у области критичког расуђивања народа у култури. Из анализе Палавестриног схватања и тумачења књижевности као критике идеологије и друштвене улоге књижевне критике следи закључак да се данас тешко може разумети и још теже схватити, како то пластично историјски и критички сагледава Павле Зорић, „да синови спас свога језика и културе виде у гробници некадашњег окрутног газде, кога су очеви срушили као тиранина и тамничара словенских народа“ (1966: 410). Зорић тачно, управо онако како је то чини и Палавестра, историјски и психолошки, пресликава суштину југословенског крвавог разлаза и показује одсуство српског прагматског духа које је Србе скупо стајао у историји и учинио их таквим какви јесу.

Но, данас нас већ од свих наведених Палавестриних ставова и критике идеологије, а предочили смо само неке, дели довољно времена и можемо их критички преиспитивати. Извесно је да његова критика идеологије несумњиво потврђује да се највише из српске књижевности највише може научити о томе „шта у српском народу вреди слобода – слобода младог човека пред моћником и големашем, слобода исконског људског нагона за срећом, слобода жудње за идеалним и божанским, за правдом, љубављу, смирењем и изворним правом човека на мало слободног даха“ (Палавестра 1991: 11). Катастрофално је то што те идеје нико није узео у разматрање у процесу решавања југословенске кризе и рушења југословенске државне заједнице.

Што се пак Срба тиче и њихове кризе и будућности у поново заснованој властитој српској држави, одзвања Палавестрина идеја да су сви српски поразни у историји зачети поразима у духу и зато се једино у духу могу исправити. Та идеја је Палавестрина шифра и пут српског спасења. И сама довољна да афирмише критички дух и друштвену функцију књижевне критике.

10 Реч је о огледима: „Велибор Глигорић или јединство ангажоване и академске критике“ Драгана Јеремића, „На путевима консолидације – од Вука до Светозара Марковића“ Драгише Живковића, „Личности и кретања у послератној српској критици“ Павла Зорића и „Бранко Лазаревић као књижевни критичар“ Душана Пувачића.

ЛИТЕРАТУРА

- Ambrodo 1979: Ignacio Ambrodo. *Ideologije i književnost*. Beograd: Slovo ljubve.
- Andrić 2005: Ivo Andrić. *Travnicka hronika*. Beograd: Sezam Book.
- Живковић 1966: Драгиша Живковић. „Књижевна критика пре Вука Караџића“. *Књижевна критика* (приредио Предраг Палавестра). Београд: Нолит, стр. 425–429.
- Зорић 1966: Павле Зорић. „Личности и кретања у послератној српској критици“. *Књижевна критика* (приредио Предраг Палавестра). Београд: Нолит, стр. 403–413.
- Игњатовић 2004: Миодраг Игњатовић. *Књижевни појмови, изрази и теорије: христимајија*. Београд: Књижевно друштво просветних радника Србије – Књижевна заједница Југославије.
- Момчиловић 2012: „Тонемо и нешто треба да нас тргне“, (интервју: Мирослав Момчиловић, редитељ). *Блиц Маџазин*. Београд, 15. јул 2012, стр. 3.
- Мумовић 2014: Ана Мумовић. „Критика и критичка књижевност (Прилог разумевању критике као културе у опусу Предрага Палавестре)“. *Башкина*. Св. 37. Институт за српску – Приштина/Лепосавић, стр. 15–24.
- Мумовић 2017: Ана Мумовић. „Књижевност и јавна реч Предрага Палавестре (Аналитичке теме као увод у *Историју српске књижевне критике*)“. *Зборник мајице српске за књижевност и језик*, књ. 65. св. 3, стр. 1001–1014.
- Палавестра 1966: Предраг Палавестра. „Предговор“. *Књижевна критика* (приредио Предраг Палавестра). Београд: Нолит, стр. 7–10.
- Палавестра 1991: Предраг Палавестра. *Књижевност – критика идеологије*. Београд: СКЗ.
- Палавестра 1983: Предраг Палавестра. *Критичка књижевност: алтернатива постојећем модернизму*. Београд: „Вук Караџић“.
- Pantić 1991: Mihailo Pantić. „Muza u lavirintu vlasti“. *Vorba*. 19. 9. 1991. str. 15.
- Попов 1999: Чедомир Попов. *О историји и историјарима*, Сремски Карловци - Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1999.
- Попов 2006: Чедомир Попов. „Мислилац српске и балканске историје: похвала Радовану Самарџићу“. У: Јован Пејчић. *Антологија српских похвала (XIII–XX век)*. Београд: Дрслар партнер.
- Поповић 1966: Миодраг Поповић. „критика у доба *Новина српских*“. *Књижевна критика* (приредио Предраг Палавестра). Београд: Нолит, стр. 29–59.
- Христић 1966: Јован Христић. „Уредников поговор“. *Књижевна критика* (приредио Предраг Палавестра). Београд: Нолит, стр. 425–429.
- Свијић, Јован. 1987: „О nacionalnom radu“. *Govori i članci*, Sabrana dela, knj. 3 том 1. (urednik Radomir Lukić). Beograd: SANU, Književne novine, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, str. 55-68.

Ana M. MUMOVIĆ

LITERATURE AS A CRITIQUE OF IDEOLOGY

(A contribution to the interpretation of the social and critical opinion of Predrag Palavestra)

SUMMARY

The problem of literature as a critique of ideology is essentially a question of the relationship between creativity and artistic freedom, on the one hand, and social order, on the other. With Predrag Palavestra (1930–2014), this question is a continuation of the discussion about critical literature as an alternative to postmodernism and its development trends. The book of essays *Literature - Critique of Ideology* (1991) contains 17 papers and all of them stem from the book *Critical Literature* (1983) in which 31 papers were printed.

The introductory place in the discussion of literature as a critique of ideology belongs to the problem of Serbian literature in the Yugoslav or South Slavic civilization at the moment when it became clear that the Yugoslav state was falling apart. Palavestra starts from the idea, even though since the time when its concept was defined (as an ideological and state goal), Yugoslav civilization remained an imaginary concept, that the first task of Serbian intellectuals at that time was to „bring and establish a new, modern, critical and democratic Serbian national program“, based on experience in the past and present, so the Yugoslav civilization will survive, if other intellectual forces of the Yugoslav peoples decide for it „democratically and with creative energies, truly and actively“.

The task of the work is to show how Palavestra's critical thought, communicated throughout the world, aimed to understand the values not only of Serbian literature and culture, but also to prevent the drama and bloody disintegration of the Yugoslav state and the civil war of its peoples. In all parts of the world, in many institutions, newspapers and magazines, he advocated dialogue as a way out of impasse. Also, we show that all the books and topics he dealt with were the way to the great synthesis he achieved in the History of Serbian Literary Criticism 1768 – 2007 (2008).

Key words: literature, literary criticism, ideology, Predrag Palavestra, society, critical thinking.

